

Eric HOBSBAWM (1917–2012), „cel mai respectat istoric britanic”, s-a născut în Egipt, într-o familie evreiască din Alexandria. Și-a făcut studiile la Viena și la Berlin, iar din 1933, la Londra. A studiat la St. Marylebone Grammar School, Londra, și la King's College, Cambridge, devenind lector la Catedra de istorie de la Universitatea Birkbeck din Londra, în 1947, și profesor, în 1970. În ultimii ani a predat la New School for Social Research din New York. A fost membru al Academiei Britanice și al Academiei Americane de Arte și Științe. Valoarea operei științifice i-a fost recunoscută și apreciată cu importanta distincție Companion of Honour, în 1998.

Autor prolific, cu un real talent literar, a reușit să transpună istoria într-un limbaj accesibil, publicând peste 30 de lucrări. Toate cărțile sale au fost traduse în mai multe limbi. Cele mai cunoscute volume ale sale, care cuprind istoria lumii de la 1789 până la 1991, au apărut în versiune românească la Editura Cartier: *Era Revoluției (1789–1848)*; *Era Capitalului (1848–1875)*; *Era Imperiului (1875–1914)*; *Era Extremelor (1914–1991)*. De asemenea, la Editura Cartier, au mai apărut *Bandiții*, *Despre istorie și Globalizare*, *democrație și terorism*.

A fost pasionat de jazz, semnând, sub pseudonimul Francis Newton, rubrica de critică muzicală a ziarului *New Statesman*.

La moartea lui Eric Hobsbawm, survenită la 1 octombrie 2012, Niall Ferguson nota în *The Guardian*: „Într-o vreme când diferențe ideologice foarte mici dau, în mod curent, ocazia pentru atacuri încrâncenate la persoană, Hobsbawm ar trebui să servească drept exemplu pentru felul în care oamenii civilizați pot avea păreri diferite în privința unor mari probleme, căzând, în schimb, de acord în privința multor altora”.

Eric HOBSBAWM

ERA REVOLUȚIEI

1789 – 1848

Traducere din engleză de Radu SÂNDULESCU

CARTIER
i s t o r i c

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.

Tel./fax: 022 20 34 91, tel.: 022 24 01 95. E-mail: cartier@cartier.md.

Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.

Tel./fax: 210 80 51. E-mail: romania@cartier.md

cartier.md

Cărțile Cartier pot fi procurate online pe shop.cartier.md

și în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.

Cartier eBooks pot fi procurate pe iBooks, Barnes & Noble și cartier.md

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău.

Tel./fax: 022 21 42 03. E-mail: librariadincentru@cartier.md

Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău.

Tel.: 022 24 10 00. E-mail: librariadinhol@cartier.md

Librăria online, shop.cartier.md.

Tel.: 068 555 579. E-mail: vanzari@cartier.md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ

CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712 București, România.

Tel./fax: (021) 210.80.51. E-mail: romania@cartier.md

Taxele poștale sunt suportate de editură.

Plata se face prin ramburs, la primirea coletului.

Colecția *Cartier istoric* este coordonată de Virgil Păslariuc

Editor: Gheorghe Erizanu

Lector: Valentin Guțu

Coperta: Vitalie Coroban

Design/tehnoredactare: Marina Darii

Prepress: Editura Cartier

Tipărită la Bons Offices

Eric Hobsbawm

ERA REVOLUȚIEI. 1789–1848

Ediția a II-a, ianuarie 2022

AGE OF REVOLUTION by Eric Hobsbawm © Bruce Hunter and Christopher Wrigley, 1994

© 2022, 1999, Editura Cartier, pentru prezenta traducere.

Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Hobsbawm, Eric.

Era Revoluției, 1789-1848/ Eric Hobsbawm; traducere din engleză de Radu Săndulescu. –

Ed. a 2-a. – Chișinău: Cartier, 2022 (Bons Offices SRL). – 460 p.: fig., tab. –

(Cartier istoric/ colecție coordonată de Virgil Păslariuc, ISBN 978-9975-79-902-7).

Tit. orig.: The Age of Revolution, 1789-1849. – Referințe bibliogr.: p. 437-445 și în subsol. –

Ind. de nume: p. 447-459. – 700 ex.

ISBN 978-9975-86-546-3.

94"1789/1848"

H 68

Cuprins

<i>Prefață</i>	7
<i>Introducere</i>	9

Partea întâi: Evoluții

Capitolul 1. Lumea la 1780	17
Capitolul 2. Revoluția Industrială	44
Capitolul 3. Revoluția Franceză	82
Capitolul 4. Războiul	114
Capitolul 5. Pacea	144
Capitolul 6. Revoluțiile	157
Capitolul 7. Naționalismul	187

Partea a doua: Rezultatele

Capitolul 8. Pământul	207
Capitolul 9. Către o lume industrială	234
Capitolul 10. Cariera accesibilă talentului	254
Capitolul 11. Muncitorimea săracă	278
Capitolul 12. Ideologia: Religia	302
Capitolul 13. Ideologia: Gândirea seculară	324

Capitolul 14. Artele	351
Capitolul 15. Știința	384
Capitolul 16. Concluzii: Spre 1848	410
Hărți	425
Bibliografie	437
Indice de nume	447

Prefață

Această carte schițează transformarea lumii între 1789 și 1848, determinată de ceea ce numim aici „revoluția duală” – Revoluția Franceză din 1789 și Revoluția Industrială (britanică). Prin urmare, nu este o istorie strictă nici a Europei, nici a lumii. În măsura în care o țară a resimțit repercusiunile revoluției duale în această perioadă, am încercat să fac referință la acest lucru, deși deseori în treacăt. În măsura în care impactul revoluției asupra ei în această perioadă a fost neglijabil, nu l-am mai menționat. De aceea, cititorul va găsi câte ceva despre Egipt, dar nu despre Japonia; mai multe despre Irlanda decât despre Bulgaria, despre America Latină decât despre Africa. Desigur, acest lucru nu înseamnă că istoriile țărilor și ale popoarelor neglijate în acest volum sunt mai puțin importante sau mai puțin interesante decât ale celor incluse aici. Dacă perspectiva ei este în mod primordial europeană sau, mai precis, franco-britanică, aceasta se explică prin faptul că în această perioadă lumea – sau măcar o mare parte a ei – s-a transformat pornind de la o bază europeană, sau mai degrabă franco-britanică. Totuși, anumite probleme care ar fi meritat o atenție mai detaliată au fost de asemenea lăsate deoparte, nu doar din rațiuni de spațiu, ci pentru că (asemenea istoriei SUA) ele sunt tratate pe îndelete în alte volume din această serie.

Obiectul acestei cărți nu este descrierea detaliată, ci ceea ce francezii denumesc *haute vulgarisation*. Cititorul ei ideal este un construct teoretic, cetățeanul inteligent și educat, care nu este doar curios în privința trecutului, ci și dorește să înțeleagă în ce fel și din ce motiv lumea a ajuns să fie ceea ce este astăzi și în ce direcție se îndreaptă. De aceea, încărcarea textului cu un aparat greoi de

Lumea la 1780

Le dix-huitième siècle doit être mis au Panthéon.

Saint-Just¹

I

Primul lucru care trebuie remarcat referitor la lumea de pe la 1780 este acela că ea era, în același timp, și mai mare, și mai mică decât a noastră. Era mai mică din punct de vedere geografic, pentru că până și cei mai bine educați și bine informați oameni care trăiau pe atunci – să zicem cineva precum omul de știință și călătorul Alexander von Humboldt (1769-1859) – cunoșteau doar bucăți din globul locuit. („Lumile cunoscute” ale comunităților mai puțin dezvoltate din punct de vedere științific și mai puțin expansioniste decât cele ale Europei Occidentale erau, evident, mai mici, diminuându-se până la dimensiunea parcelelor de pământ pe care țăranul analfabet din Sicilia sau cultivatorul de pe dealurile din Burma își trăiau viața, și dincolo de care totul era și va fi pentru totdeauna

¹ Saint-Just, *Oeuvres complètes*, II, p. 514.

necunoscut.) O mare parte din suprafața oceanelor, deși în niciun caz toată, fusese deja explorată și cartografiată grație remarcabilei competențe a navigatorilor din veacul al XVIII-lea, precum James Cook, deși cunoașterea umană a fundului mării va rămâne neglijabilă până la jumătatea secolului al XX-lea. Erau cunoscute contururile generale ale continentelor și majoritatea insulelor, deși nu cu prea multă precizie din punctul de vedere al standardelor moderne. Mărimea și înălțimea lanțurilor muntoase din Europa erau cunoscute cu destulă precizie, cele din America Latină destul de aproximativ, cele din Asia foarte puțin, cele din Africa (cu excepția munților Atlas) deloc, din motive practice. Cu excepția Chinei și Indiei, cursurile marilor fluvii ale lumii erau misterioase pentru toți, cu excepția câtorva vânători, negustori sau *coureurs-de-bois*, care le cunoșteau sau e posibil să le fi cunoscut pe cele din regiunile lor. Cu excepția câtorva zone – pe mai multe continente nu înaintau mai mult decât câteva mile în interiorul uscatului –, harta lumii era alcătuită din spații albe întretăiate de drumurile negustorilor sau ale exploratorilor. Dar, judecând după informațiile de mână a doua și a treia strânse de către călători sau oficiali în avanposturi îndepărtate, aceste spații albe ar fi trebuit să fie chiar mai vaste decât în realitate.

Nu doar „lumea cunoscută” era mai mică, ci și cea reală, cel puțin din punct de vedere uman. Pentru că din motive practice nu sunt disponibile recensăminte, toate estimările demografice sunt simple supoziții, dar este evident că pământul suporta doar o parte din populația din ziua de azi; probabil nu mai mult de o treime. Dacă cel mai des citate estimări nu sunt prea departe de adevăr, Asia și Africa au suportat un procent oarecum mai mare al populației lumii decât azi, Europa, cu aproximativ 187 de milioane în 1800 (în comparație cu 600 de milioane în ziua de azi), un procent oarecum mai mic, iar americanii în mod evident unul și mai mic. În linii mari, la 1800, doi oameni din trei erau asiatici, iar unul din treizeci și trei din America sau Oceania. Este clar că această populație mult mai mică era răspândită mai larg pe suprafața globului, poate cu excepția unor mici regiuni cu agricultură intensivă sau a unor concentrări urbane, precum părți din China, India și Europa Occidentală sau Centrală, unde e posibil să fi existat densități comparabile cu cele din ziua de azi.

Dacă populația era mai mică, la fel era și suprafața efectivă de locuire. Condițiile climatice (probabil mai reci și mai umede decât în ziua de azi, cu toate că nu așa de reci și umede precum în timpul celei mai reci perioade a „micii glaciațiuni” de pe la 1300-1700) restrângeau limitele așezărilor umane din Arctica. Bolile endemice, de exemplu malaria, încă restrângeau așezările în multe regiuni, precum sudul Italiei, unde câmpiile de pe coastă, care fuseseră practic neocupate, erau în secolul al XIX-lea doar parțial populate. Formele primitive de economie, îndeosebi vânătoarea și transhumanța sezonieră a turmelor, făceau ca așezări mari să fie izolate de regiuni întregi – cum este exemplul câmpiilor din Apulia: imprimarele turistice de la începutul veacului al XIX-lea înfățișând regiunea romană, un spațiu pustiu al malariei cu câteva ruine, câteva vite și pitorescul bandit, reprezintă ilustrări familiare ale unor astfel de peisaje. Bineînțeles, o mare parte din pământurile care ulterior au fost brăzdate de plug erau, chiar și în Europa, pârloagă, smârcuri sau păduri.

Umanitatea era mai redusă și dintr-un al treilea punct de vedere. Europeanii erau, în ansamblu, sensibil mai scunzi și mai ușori decât în prezent. Să luăm o ilustrare din abundența de statistici referitoare la fizicul recruților pe care se bazează această generalizare: într-un anumit canton de pe coasta Liguriei, în 1792-1799, 72% dintre recruți aveau mai puțin de 1,50 metri². Acest lucru nu însemna că bărbații de la sfârșitul veacului al XVIII-lea erau mai fragili decât noi. Soldații slăbănogi, pitici și neinstruiți ai Revoluției Franceze erau capabili de o duranță fizică egalată în ziua de azi doar de luptătorii de gherilă din zonele muntoase ale țărilor coloniale. Era lucru comun un marș neîntrerupt vreme de o săptămână, cu tot echipamentul, cu o viteză de patruzeci și cinci de kilometri pe zi. Totuși, rămâne un adevăr faptul că fizicul uman era, pe vremea aceea, foarte slab, judecând după standardele noastre, lucru indicat de valoarea acordată de către regi și generali „flăcăilor înalți”, care erau formați în regimentele de gardă de elită, cavalerie sau altele.

² A. Hovelacque, *La taille dans un canton ligure. Revue Mensuelle de l'École d'Anthropologie* (Paris, 1896).

Și totuși, dacă lumea era sub multe aspecte mai mică, dificultatea sau nesiguranța comunicațiilor o făcea să fie practic mai vastă decât în ziua de azi. Nu doresc să exagerez aceste dificultăți. Sfârșitul secolului al XVIII-lea era, conform standardelor medievale sau ale veacului al XVI-lea, o epocă de comunicații rapide și abundente, și chiar înainte de revoluția căilor ferate, îmbunătățirile aduse drumurilor, vehiculelor trase de cai și serviciilor poștale sunt absolut remarcabile. De pe la 1760 și până la sfârșitul secolului, călătoria de la Londra la Glasgow s-a scurtat de la zece sau douăsprezece zile la șaizeci și două de ore. Sistemul de diligențe poștale, instituit în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, extins foarte mult între sfârșitul războaielor napoleoniene și apariția căilor ferate, oferea nu doar o viteză relativă – serviciul poștal de la Paris la Strasbourg dura treizeci și șase de ore în 1833 –, ci și regularitate. Dar oferta pentru transportul de pasageri pe uscat era redusă, iar aceea pentru transportul de mărfuri înceată și prohibitiv de scumpă. Cei care se ocupau cu afaceri guvernamentale sau cu comerțul nu erau nicidecum izolați unii de alții: se estimează că prin poșta britanică au trecut douăzeci de milioane de scrisori la începutul războaielor cu Bonaparte (la sfârșitul perioadei noastre erau de zece ori mai multe); dar pentru marea majoritate a locuitorilor lumii scrisorile erau inutile, pentru că nu știau să citească, iar călătoriile – probabil cu excepția drumurilor spre și de la piață – ceva complet neobișnuit. Dacă ei sau bunurile lor se deplasau pe uscat, acest lucru se făcea, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, pedestru sau cu căruțe lente, care chiar și la începutul veacului al XIX-lea duceau cinci șesimi din traficul de marfă al Franței cu o viteză de mai puțin de treizeci și cinci de kilometri pe zi. Curierii alergau pe distanțe mari cu depeșe; poștalioanele transportau cu ele în jur de zece-doisprezece oameni fiecare, zgâlțâindu-i puternic sau, dacă erau echipate cu noua suspensie din piele, făcându-i să vomite. Nobilimea se deplasa cu calești private. Dar pentru cea mai mare parte a lumii viteza căruțașului care mergea pe lângă calul sau măgarul său governa transportul pe uscat.

În atari circumstanțe, transportul pe apă era de aceea nu doar mai ușor și mai ieftin, ci deseori (cu excepția nesiguranței provocate

de vânt și condițiile meteo) și mai rapid. În timpul voiajului său italian, lui Goethe i-au trebuit patru și, respectiv, trei zile să călătorească cu vaporul de la Napoli în Sicilia și înapoi. Ne îngrozește ideea timpului care i-ar fi fost necesar spre a călători pe uscat în condiții de relativ confort. A te afla în apropierea unui port însemna a te afla în apropierea lumii: într-un sens real, Londra era mai aproape de Plymouth sau Leith decât de sate din Breckland of Norfolk; Sevilla era mai accesibilă de la Veracruz decât de la Valladolid, Hamburg de la Bahía decât din hinterlandul Pomeraniei. Principalul neajuns al transportului pe apă era intermitența. Chiar și în 1820, scrisorile de la Londra către Hamburg și Olanda erau expediate doar de două ori pe săptămână, cele către Suedia și Portugalia doar săptămânal, iar cele pentru America de Nord doar o dată pe lună. Cu toate acestea, nu există nicio îndoială că Boston și New York erau într-un contact mai strâns cu Parisul decât, să zicem, ținutul carpatic al Maramureșului cu Budapesta. Și, după cum erau mai ușor de transportat cantități de bunuri și persoane pe distanțele mari ale oceanului – mai ușor, de exemplu, pentru ca 44.000 de persoane să plece cu vaporul către America din porturile nord-irlandeze în interval de cinci ani (1769-1774) decât pentru ca 5.000 să ajungă la Dundee în trei generații –, la fel era mai ușoară legătura între capitale decât cea dintre provincie și oraș. Știrea despre căderea Bastiliei a ajuns la locuitorii Madridului după treisprezece zile; dar la Peronne, aflat doar la 133 de kilometri de capitală, „știrea de la Paris” nu a fost primită decât în cea de-a douăzeci și opta zi.

Prin urmare, lumea din 1789 era, pentru majoritatea locuitorilor ei, nespus de vastă. Cei mai mulți dintre ei își duceau traiul și mureau în ținutul sau, deseori, parohia în care se născuseră, în cazul în care nu fuseseră duși în alte părți de soartă, cum ar fi recrutarea în armată: la 1861 nouă înși din zece din șaptezeci din cele nouăzeci de departamente ale Franței trăiau în departamentul în care se născuseră. Restul globului era pentru agenții guvernamentali și pentru zvonuri. Nu existau ziare, cu excepția câtorva ale clasei mijlocii și celei de sus – tirajul unui ziar franțuzesc era de 5.000 de exemplare chiar și în 1814 –, și oricum puțini erau cei ce știau să citească. Veștile ajungeau la cei mai mulți prin intermediul călătorilor

și al secțiunii mobile a populației: negustori, călători, meșteșugari itineranți și muncitori sezonieri, populația vastă și amestecată a celor ce vagabondau fiind compusă din călugări itineranți, pelerini, contrabandiști, hoți și circari; și, desigur, prin soldații care atacau populațiile în timpul războiului sau care erau încartiruiți acolo pe vreme de pace. Bineînțeles, veștile circulau de asemenea prin canale oficiale – prin stat sau biserică. Dar chiar și grosul agenților locali ai unor atari organizații la nivel de stat sau ecumenice erau persoane locale sau oameni care aveau un serviciu pe viață printre cei de felul lor. În afara coloniilor, slujbașul numit de guvernul central și trimis succesiv în mai multe posturi provinciale de abia începuse să-și facă apariția. Dintre toți agenții subalterni ai statului poate că doar ofițerul de regiment se aștepta să ducă o existență nelocalizată, consolată doar de varietatea de vinuri, femei și cai ai țării sale.

II

Așa cum era, lumea la 1789 era majoritar rurală, iar cel care nu a sesizat acest adevăr fundamental nu o poate înțelege. În țări precum Rusia, Scandinavia sau în Balcani, unde orașele nu înfloriseră niciodată în mod excesiv, între 90 și 97 la sută din populație era rurală. Chiar și în zonele cu o tradiție urbană puternică, dar decăzută, procentajul rural sau agrar era extraordinar de puternic: 85% în Lombardia, 72-80% în regiunea venetă, mai mult de 90% în Calabria și Lucania, conform unor estimări disponibile³. De fapt, cu excepția câtorva regiuni industriale sau comerciale foarte înfloritoare, am găsi cu mare greutate un stat european mai mare în care cel puțin

³ L. Dal Pane, *Storia del Lavoro dagli inizi del secolo XVIII al 1815* (1958), p. 135.
R. S. Eckers, *The North-South Differential in Italian Economic development*, *Journal of Economic History*, XXI, 1961, p. 290.

patru din cinci locuitori să nu fie țărani. Și chiar în Anglia, populația urbană a depășit pentru prima dată populația rurală în 1851.

Termenul „urban” este, desigur, ambiguu. El include cele două orașe europene care, la 1789, pot fi socotite cu adevărat mari după standardele noastre: Londra, cu aproximativ un milion de locuitori, și Parisul, cu aproximativ jumătate de milion, iar orașe cu o populație de cel puțin 100.000 erau dispuse astfel: două în Franța, două în Germania, poate patru în Spania, probabil cinci în Italia (Mediterraneană era în mod tradițional regiunea orașelor), două în Rusia, și câte unul în Portugalia, Polonia, Olanda, Austria, Irlanda, Scoția și Turcia europeană. Dar ea include, de asemenea, mulțimea de orașe provinciale în care locuiau majoritatea orașenilor; cele în care distanța de la piața catedralei, înconjurată de clădiri publice și de casele notabilităților, și până la câmpurile dimprejur se putea parcurge în câteva minute. Din cei 19% dintre austrieci care, chiar la sfârșitul perioadei noastre (1834), trăiau în orașe, peste trei pătrimi locuiau în orașe mici cu mai puțin de 20.000 de locuitori, și aproximativ jumătate în orașe cu o populație între două și cinci mii. Acestea erau orașele prin care colindau zilierii francezi care făceau turul Franței; ale căror profiluri din secolul al XVI-lea, păstrate precum muștele în chihlimbar de stagnarea din secolele următoare, erau evocate de către poeții romantici germani pe fundalul liniștitelor lor peisaje; deasupra cărora se ridicau stâncile catedralelor spaniole; în noroiul cărora evreii hasidici își venerau rabinii care săvârșeau minuni, iar evreii ortodocși discutau subtilitățile legii; în care venea cu trăsura revizorul general al lui Gogol spre a-i îngrozi pe bogătași, iar Cicikov spre a chibzui la cumpărarea sufletelor moarte. Dar acestea erau, totodată, orașele din care proveneau tinerii înflăcărați și ambițioși spre a face revoluții ori primul lor milion; sau ambele lucruri. Robespierre provenea din Arras, Gracchus Babeuf din Saint-Quentin, Napoleon din Ajaccio.

Aceste orașe provinciale, în ciuda dimensiunilor lor reduse, nu erau mai puțin urbane. Orașenii autentici priveau zonele rurale din jur cu disprețul celor isteți și cunosători față de cei puternici fizic, înceți, neștiutori și proști. Nu se puneau problema că, după normele adevăratului om de lume, locuitorii micilor orașe adormite

din fundul provinciei ar avea cu ce să se laude: comediile populare germane își băteau joc de „Kraehwinkel” – micile orașe – cu aceeași cruzime ca și de țărănoii vizibil mai rurali. Linia de demarcație dintre oraș și provincie sau, mai degrabă, dintre ocupațiile orașeanului și activitățile țaranului era clară. În multe țări, bariera unde se percepeau taxe sau chiar vechiul amplasament al zidului despărțea cele două categorii. În cazuri extreme, precum în Prusia, guvernul, nerăbdător să-și păstreze cetățenii impozitabili sub o supraveghere adecvată, realiza practic o separare totală între activitățile urbane și cele rurale. Chiar și acolo unde nu exista o atare divizare administrativă rigidă, orașenii erau deseori deosebiți din punct de vedere fizic de țărani. Într-o vastă zonă a Europei existau insulițe germane, evreiești sau italiene într-o mare slavă, maghiară sau românească. Chiar și orașenii care aveau aceeași religie și naționalitate ca și țărănimia din jur *arătau* diferit: purtau veșminte diferite și erau în majoritatea cazurilor (cu excepția populației care lucra în manufacturi) mai înalți, deși totuși și mai zvelți⁴. Probabil că erau, și cu siguranță se mândreau că sunt astfel, mai rapizi la minte și mai alfabetizați. Cu toate acestea, în modul lor de viață ei erau aproape la fel de neștiutori despre ceea ce se petrecea în afara regiunii lor ca și cei de la sat.⁵

Orașul provincial încă aparținea în mod esențial economiei și societății de la țară. El trăia pe spinarea țărănimii din jur. Clasele sale mijlocii și profesionale erau formate din afaceriștii cu grâu și vite, prelucrătorii produselor de fermă, avocații și notarii care se ocupau de afacerile proprietăților nobile sau de interminabilele litigii care sunt specifice comunităților deținătoare de pământuri; negustorii-antreprenori care strângeau impozitele de la țesători și torcători; cei mai respectabili dintre reprezentanții guvernului, ai stăpânului

⁴ Astfel pe la 1823-1827, orașenii din Bruxelles erau în medie cu 3 cm mai înalți decât cei din comunele înconjurătoare, iar orașenii din Louvain cu 2 cm. Există un corpus considerabil de statistici militare asupra acestui aspect, deși toate sunt din secolul al XIX-lea.

⁵ Quêtelet, citat de Manouvrier, Despre înălțimea *parizienilor*, *Bulletin de la Societă Anthropológica de Paris*, 1888, p. 171.

sau bisericii. Meșteșugarii și vânzătorii săi aprovizionau țărănimia din jur și pe locuitorii orașelor care trăiau pe spinarea țăranilor. Orașul provincial a decăzut mult după epoca apogeului, la sfârșitul Evului Mediu. Doar rareori el era un „oraș liber” sau un oraș-stat; doar rar mai constituia un centru de manufacturi pentru o piață mai largă sau un punct de referință în comerțul internațional. Pe măsură ce se degrada, orașul provincial se agăța cu din ce în ce mai multă încăpățănare de acel monopol al pieței sale pe care îl apăra în fața tuturor competitorilor: o mare parte din provincialismul de care își băteau joc tinerii radicali și filfizonii din oraș provenea din această mișcare de autoapărare economică. În Europa de Sud gentlemenii și câteodată nobilii locuiau în orașul provincial trăind de pe urma rentei furnizate de proprietățile lor. În Germania, birocrațiile nenumăratelor mici principate, care erau doar puțin mai mari decât o proprietate mai întinsă, administrau dorințele Serenisimului cu ajutorul impozitelor strânse de la țărănimia sânguincioasă și tăcută. Orașul provincial de la sfârșitul veacului al XVIII-lea poate fi o comunitate în expansiune și prosperă, așa după cum, în anumite părți ale Europei Occidentale, depune mărturie peisajul său, dominat de clădiri din piatră în stil modest rococo sau clasic. Dar această prosperitate provenea de la țară.

III

Problema agrară era, prin urmare, fundamentală în lumea de la 1789, și este ușor să ne dăm seama din ce motiv prima școală de economiști europeni, fiziocrații francezi, a pornit de la premisa că pământul și renta de pe pământ reprezentau singura sursă de venit net. Iar punctul cel mai spinos al problemei agrare îl constituia relația dintre cei care cultivau pământul și cei care îl stăpâneau, dintre cei care produceau avuția și cei care o acumula.

Din punctul de vedere al relațiilor de proprietate agrară, putem împărți Europa – sau mai degrabă complexul economic al cărui centru se afla în Europa – în trei segmente mari. În vestul Europei se aflau coloniile de peste mări. În acestea, cu excepția notabilă a Statelor Unite din nordul Americii și a câtorva petice mai puțin semnificative de agricultură independentă, cultivatorul tipic era un indian care lucra ca lucrător forțat sau șerb ori un negru care muncea ca sclav; oarecum mai rar, un dijmaș sau ceva de acest gen. (În coloniile din Antile, unde cultivarea directă a pământului de către plantatorii europeni era mai rară, forma tipică de constrângere exercitată de către cei care controlau pământul era reprezentată de cotele forțate de predare a recoltei, de exemplu mirodenii sau cafea în insulele olandeze.) Cu alte cuvinte, cultivatorul tipic nu era liber sau se afla sub constrângere politică. Proprietarul de latifundii era stăpânul unei mari proprietăți cvasifeudale (*hacienda, finca, estancia*) sau al unei plantații cu sclavi. Economia caracteristică a proprietății cvasifeudale era primitivă și autoconținută sau, în orice caz, centrată pe cereri pur regionale: America spaniolă exporta produse miniere, obținute de asemenea de cei ce erau practic niște șerbi indieni, dar nimic de tipul produselor de fermă. Economia caracteristică a zonei de plantații cu sclavi, al cărei centru se afla în insulele din Caraibe, de-a lungul coastei nordice a Americii de Sud (îndeosebi în nordul Braziliei) și a celei sudice a SUA, era producția câtorva recolte de o importanță vitală pentru export: zahăr, într-o mai mică măsură tutun și cafea, vopsele și, de la Revoluția Industrială încoace, în primul rând bumbac. Prin urmare, ea era parte integrantă din economia europeană și, prin intermediul comerțului cu sclavi, din cea africană. Istoria acestei zone în perioada noastră poate fi scrisă, în mod fundamental, din punctul de vedere al declinului zahărului și al dezvoltării bumbacului.

În estul Europei Occidentale, mai precis la est de o linie care merge aproximativ de-a lungul fluviului Elba, al frontierelor vestice a ceea ce este în ziua de azi Cehia și Slovacia, apoi înspre sud către Trieste, despărțind vestul Austriei de est, se afla regiunea șerbiei agrare. Din punct de vedere social, Italia la sud de Toscana și de Umbria, precum și sudul Spaniei aparțineau acestei regiuni, cu

toate că Scandinavia (cu parțială excepție a Danemarcei și a sudului Suediei) nu era inclusă. Această vastă zonă conținea mici perimetre cu țărani tehnic liberi: țăranii coloniști germani erau răspândiți din Slovenia până la Volga, clanuri practic independente în munții sălbatici ai hinterlandului iliric, războinici-țărani aproape la fel de sălbatici ca și pandurii și cazacii ce conviețuiau pe ceea ce până mai târziu a constituit frontiera militară dintre creștini și turci sau tătari, coloniști liberi, care nu se supuneau vreunui stăpân sau stat, ori cei care trăiau în vastele păduri, unde nu se puneau problema agriculturii la scară mare. Totuși, în ansamblu, cultivatorul tipic nu era un om liber, fiind aproape înecat de valul de șerbie care se ridicase aproape fără conținere de la sfârșitul veacului al XV-lea sau de la începutul celui de-al XVI-lea. Era mai puțin evident în regiunile balcanice, care fuseseră sau încă erau sub administrarea directă a turcilor. Cu toate că sistemul agrar original al prefeudalismului turc, o diviziune aproximativă a pământului în care fiecare unitate întreținea un războinic turc non-ereditar, degenerase de multă vreme într-un sistem de proprietăți funciare ereditare pe vremea stăpânilor mahomedani, aceștia rareori se apucau de agricultură. Ei nu făceau altceva decât să-și exploateze cât mai mult țărănimea. Din acest motiv Balcanii, la sud de Dunăre și de Sava, au ieșit de sub dominația turcească în veacurile al XIX-lea și al XX-lea în calitate de țări cu țărani, extrem de sărace, și nu în calitate de țări cu proprietate agrară concentrată. Totuși, țăranul din Balcani continua să nu fie liber în calitate de creștin, și nu era liber *de facto* în calitate de țăran, cel puțin atâta vreme cât se afla la îndemâna stăpânilor.

Însă, în restul zonei, țăranul tipic era șerb, care își dedica o mare parte a săptămânii muncii obligatorii pe pământul stăpânului său sau echivalentului ei în alte obligații. Lipsa lui de libertate putea fi atât de mare, încât abia să poată fi deosebită de sclavie, precum în Rusia și în acele părți din Polonia, unde putea fi vândut separat față de pământ: o știre din ziarul *Gazette de Moscou* de la 1801 făcea următoarea reclamă: „De vânzare, trei vizitii, bine instruiți și foarte prezentabili, totodată două fete, de 18 și 15 ani, ambele frumoșele și pricepute în diverse feluri de munci manuale. Aceași casă are de vânzare două coafeze, una în vârstă de 21 de ani, care știe să scrie,